

МІЖ ВІЙНОЮ І ПОЛІТИКОЮ: КОНФЛІКТИ СУЧАСНОСТІ

УДК 327.82(73)

© **Наталія СЛОБОДЯН**

ЕНЕРГЕТИЧНА СКЛАДОВА «СИЛИ» У РОСІЙСЬКО-ЄВРОПЕЙСЬКИХ ВІДНОСИНАХ

Сфокусовано увагу на економічних витоках та енергетичній складовій агресивного зовнішньополітичного курсу Росії на європейському просторі. Досліджено якісні та кількісні показники структури сучасного російського енергетичного ринку. Установлено джерела походження економічного базису надмірного військового потенціалу РФ та виявлено залежність між видатками на оборону і прибутками держбюджету Росії в енергетичній сфері. За підсумками дослідження запропоновано комплекс заходів фінансово-економічної та політико-стратегічної системи стримування державами ЄС нинішнього курсу жорсткої енергетичної політики Кремля.

Ключові слова: енергетичний фактор, енергономіка, мілітаризація енергетичної політики Російської Федерації, секторальні санкції, енергетично залежні держави.

Російська Федерація тривалий час залишається однією з провідних держав-експортерів на світовому ринку енергоресурсів. Посідаючи лідируючі позиції за обсягом видобутку нафти в глобальному вимірі, нині Москва забезпечує понад 12 % світової нафтоторгівлі. Близько 23 % світових запасів природного газу залягає в російських надрах, завдяки чому натеper РФ охоплює четверту частину обсягів світової торгівлі вказаним енергоносієм. Російська атомна енергетика забезпечує 45 % ринку збагаченого урану, 15 % ринку переробки ядерного палива, 5 % ринку атомної електрогенерації, 15 % ринку атомного реакторобудування та 8 % світового видобутку природного урану [1;2;3]. Енергетична складова активно використовується Російською Федерацією у системі сучасних міждержавних відносин, значною мірою обумовлюючи основні напрями та визначаючи змістове наповнення зовнішньополітичної стратегії Москви. Енергетичний чинник дедалі частіше виступає самостійним фактором та найбільшим ефективним і вагомим інструментом зовнішньополітичного впливу у взаєминах суб'єктів міжнародних відносин.

Аналіз публікацій за темою дослідження свідчить, що порушена проблематика не стала предметом окремого вивчення у вітчизняній науці. Натомість європейські дослідники сфокусували свою увагу переважно на проблемах наслідків введення секторальних санкцій щодо Росії для національних економік у розрізі агресії Кремля на Сході України. Утім, наразі поза увагою науковців залишився комплекс питань щодо формування системних заходів фінансово-економічного та політико-стратегічного змісту в контексті стримування жорсткої енергетичної політики Кремля.

Мета статті полягає в тому, щоб усебічно дослідити енергетичну стратегію Росії на європейському театрі дій як «силовий» спосіб реалізації національних інтересів та змодельувати способи протидії держав ЄС енергетичній експансії Кремля.

Життєво важливе значення для стабільного функціонування російської економіки, захищеності видатків соціальної сфери, поступального розвитку та реалізації науково-технічних проектів, а також безперебійної ефективної роботи низки інших галузей, що прямо чи опосередковано впливають на формування «сили» держави, посідає нафтогазова сфера. Доля прибутків від експорту продуктів нафтогазової промисловості в російській економіці впродовж останнього десятиліття стрімко зростає. На рис. 1 представлена динаміка надходжень від енергетичного сектору економіки до бюджету Росії, яка свідчить про те, що впродовж трьох років поспіль (2011 – 2013 рр.) нафтогазові доходи федерального бюджету становлять майже 50 %, що відповідає показнику близько 11 % ВВП.

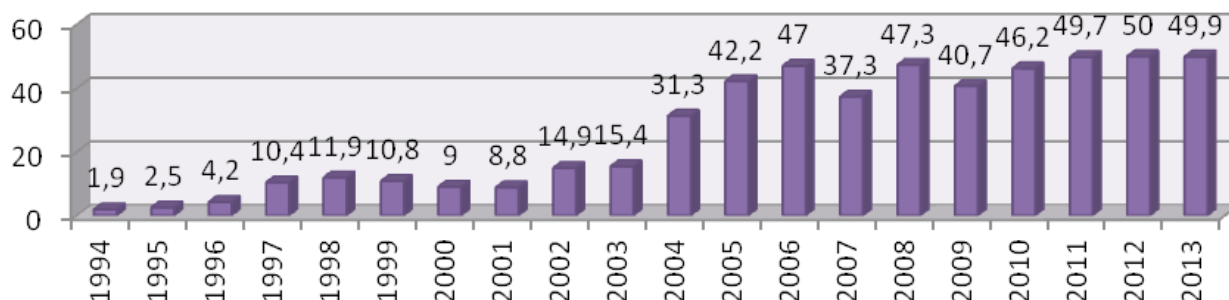

Рис. 1. Доля енергодоходів у федеральному бюджеті РФ 1994 – 2013 рр. (%) [4]

За подібних обставин американський дослідник енергетичної геополітики П. Швейцер упевнений, що основною передумовою політико-економічного банкрутства Кремля в майбутньому стане падіння цін на енергоресурси, насамперед нафту та газ. Зокрема, за розрахунками вченого, зниження світової ціни на нафту в межах 10 доларів неминуче призведе до збільшення дефіциту федерального бюджету РФ на 1,4 % ВВП [5, 239]. Вагомим підкріпленням обґрунтованості висунутого припущення є очевидна наявність прямої залежності доходності російського бюджету від світової ціни на нафту. Так, на рис. 2 представлено графік коливання вартості на енергетичному ринку нафти марки Brent. Цей різновид гатунку «чорного золота» є базовим у формуванні цінової політики для більшості світових видів нафти. Ціна російської марки експортної нафтової суміші Urals розраховується з невеликим дисконтом відносно Brent. Зіставляючи в часовому просторі показники величин за

період 2003 – 2013 рр., представлених на рис. 1 та рис. 2, можна помітити синхронне зростання енергоприбутків Росії відповідно до збільшення світової ціни на нафту. Причому достатньо тривале відчутне падіння середньої ціни на світовому ринку нафти, що спостерігалось упродовж 2007 та 2009 рр. (рис. 2), спровокувало відповідне помітне скорочення енергодоходності федерального бюджету Росії (рис. 1). Подібна закономірність, на наш погляд, слугує достатньою доказовою базою спроможності запропонованого американським вченим висновку, адже навіть короткотермінове різке зниження вартості нафти на світовому ринку на початку 2013 р. обумовило фактичне завмирання величини бюджетних енергонадходжень РФ на позначці 49,9 %.

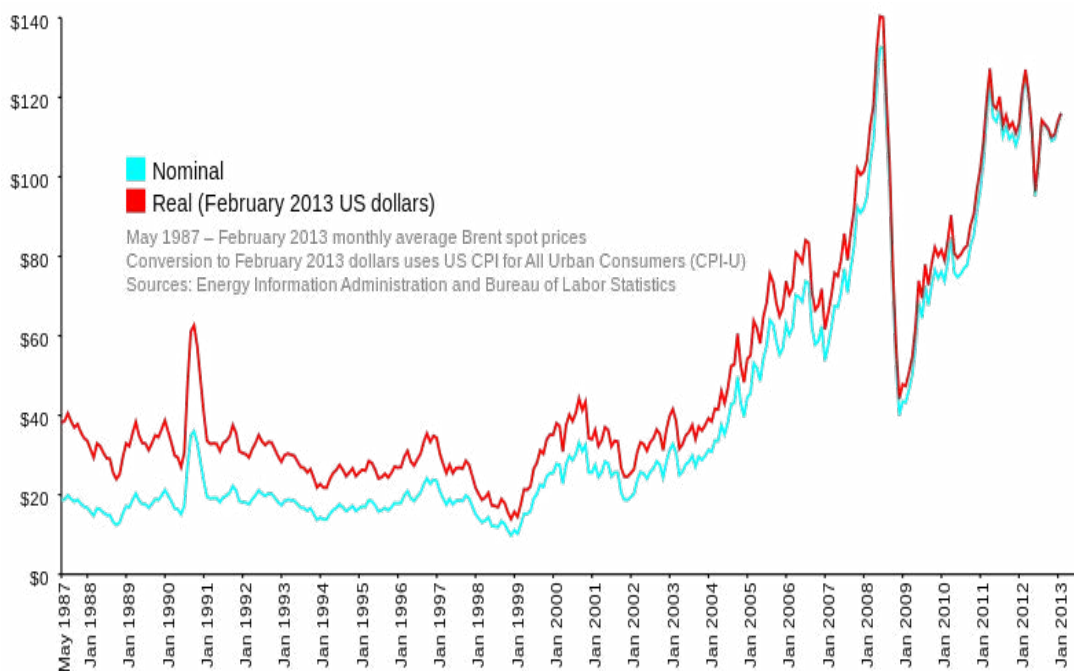

Рис. 2. Динаміка ціни на нафту марки Brent у період 1987 – 2013 рр. [6]

Упродовж останніх десяти років енергетичні ресурси впевнено займають 2/3 частини від загального обсягу російського експорту (рис. 3), тоді як частка металопрокату, товарів хімічної промисловості, продукції автопрому та решти складників, зокрема зброї та сільського господарства, разом узятих у експортному балансі РФ, утричі менша за вказаний сировинно-енергетичний показник. У разі суттєвого падіння цін та попиту на світовому ринку нафти і газу, на тлі теперішнього негативного балансу Росії в торгівлі послугами та експорті готової продукції, може стати потужним економічним ударом та каталізатором політичного «перезавантаження». За прогнозами Інституту енергетичних досліджень РАН, у разі консолідації «антиросійських політичних сил» на міжнародній арені після 2015 р. нафтовий експорт Росії може впасти на 25 – 30 %, що зменшить розмір ВВП країни більш ніж на 100 млрд дол. [7]. Тому не випадково А. Суліанов, міністр фінансів РФ, у пояснювальній записці до бюджету на 2014 – 2016 рр. особливо акцентував увагу на ненафтогазовому дефіциті бюджету 2013 р. у розмірі 10,3 % ВВП. Ця обставина, на думку міністра, робить економіку Росії вразливою до зовнішніх факторів та потребує термінового скорочення до 8,4 % [8].

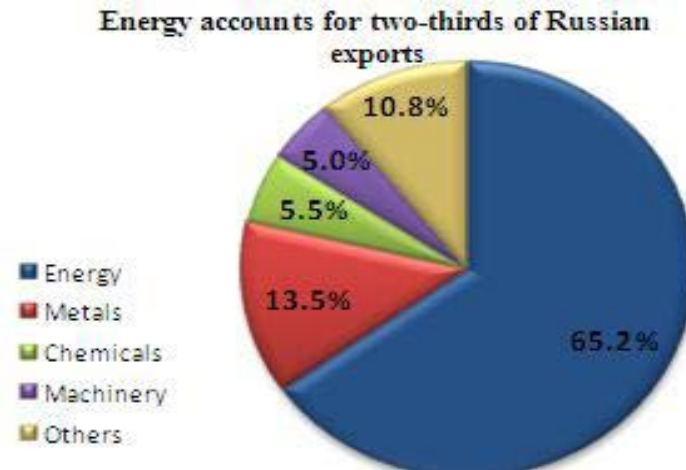
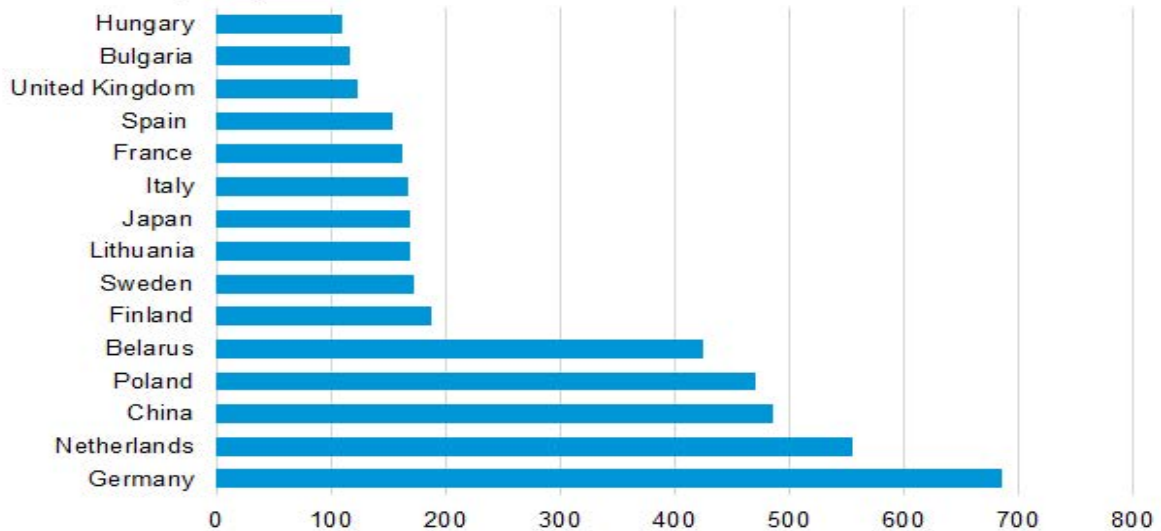

Рис. 3. Структура експортного балансу Росії 2009 – 2011 рр. (%) [9]

Як відзначено у звіті за 2012 р. Енергетичної інформаційної адміністрації США, понад 79 % експорту сирової нафти з Росії спрямовано до європейських держав, зокрема Німеччини, Нідерландів, Польщі та інших держав Східної Європи, понад 18 % обсягу російської нафти було призначено для Азії й тільки близько 3 % експортовано до Північної й Південної Америки (рис. 4) [10].

Russia's crude oil and condensate main export destinations, 2012

thousand barrels per day

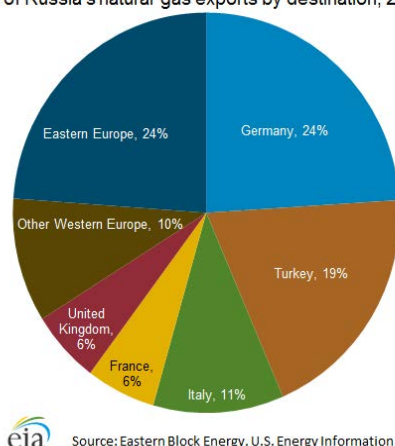

Source: Global Trade Atlas, U.S. Energy Information Administration

Рис. 4. Основні напрями експорту російської сирової нафти та конденсату, 2012 (бар/добу) [10]

Понад 76 % видобутого для продажу природного газу Росія експортує до Західної Європи. У переліку її основних «енергетичних VIP-клієнтів» знаходяться Німеччина, Франція, Велика Британія, Італія, Туреччина. Також певні обсяги природного газу, що належить «Газпрому», надходять до Австрії, Фінляндії та Греції (рис. 5).

Share of Russia's natural gas exports by destination, 2012

Source: Eastern Block Energy, U.S. Energy Information Administration

Рис. 5. Напрями експорту російського природного газу, 2012 (%) [10]

Нині в нафтогазовому секторі Росії неподільно домінують державні компанії. Утім, цікаво нагадати, що після розпаду Радянського Союзу відбулася приватизація окремих підприємств нафтової промисловості, проте згодом енергетичний комплекс знову опинився під повним контролем держави. Наприкінці 1990-х рр. у нафтовій галузі РФ працювало кілька приватних вітчизняних компаній, а деякі міжнародні нафтові корпорації спробували увійти на російський ринок. Так, у 2003 р. Бритіш Петроліум (далі – БП) інвестувала в Тюменську нафтову компанію (далі – ТНК), утворивши спільне підприємство БП – ТНК, котре стало одним із найбільших національних виробників нафти. Утім, уже в 2012 – 2013 рр. партнерство БП – ТНК припинилось і БП змушений був продати свої активи компанії «Роснафта», яка після ліквідації «Юкоса» стала найпотужнішим виробником нафтопродуктів у Росії [10]. Також у 1990-х рр. на російський ринок розвідки та видобутку нафти увійшла компанія КонокоФіліпс, яка не змогла втримати ініціативу та розширити свої інвестиції. Зокрема, у 2004 р. Лукойл, друга після «Роснафти» потужна нафтова компанія Росії, підписала стратегічну угоду з КонокоФіліпс. Як результат – станом на 2010 р. Лукойл уже володів 20 % російських активів КонокоФіліпс. На сьогоднішній день діє єдиний спільний нафторозвідувальний проект американської компанії Ексонмобіл та «Роснафти» у сфері дослідження Арктичного шельфу та дна Чорного моря (рис. 6).

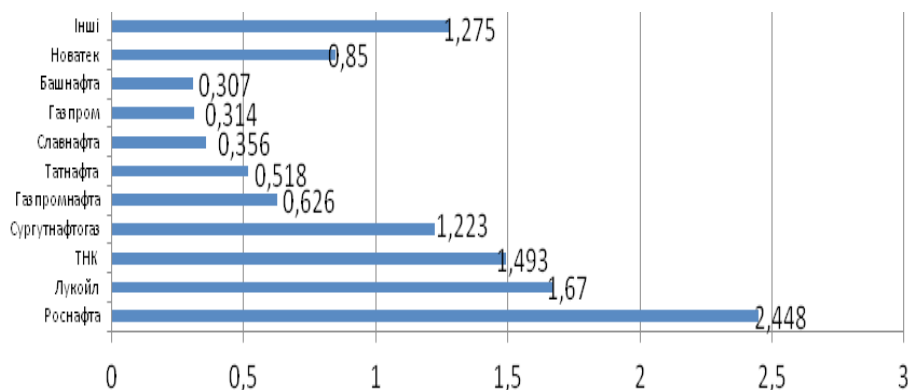

Рис. 6. Обсяги видобутку сирової нафти російськими компаніями у 2012 р. (тис. бар/добу) [10]

Російська компанія «Газпром» посідає панівне становище на національному газовому ринку з долею у 74 %, контролюючи при цьому майже 65 % розвіданих запасів газу. На додачу: «Газпром» має виняткову, нормативно зафіксовану монополію на експорт російського газу. Дольову участь інших компаній на російському газовому ринку не можна вважати суттєвою, що наочно демонструє рис. 7. Таким чином, сучасний газовий ринок РФ фактично монополізований державною компанією «Газпром».

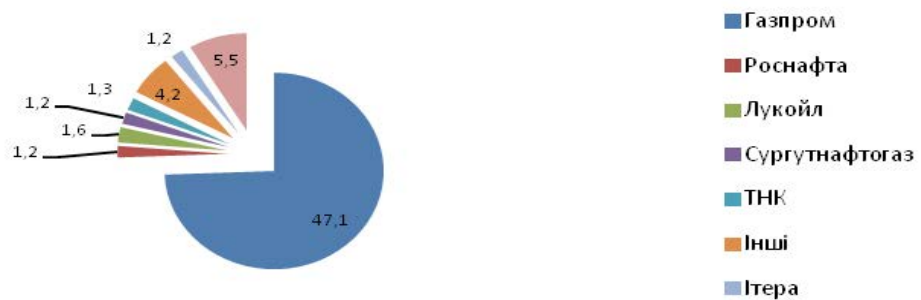

Рис. 7. Обсяги видобутку природного газу російськими компаніями у 2012 р. (кбк/добу) [10]

Згідно з вищенаведеним статистичним аналізом висновок щодо прямої залежності федерального бюджету Росії (принаймні впродовж останнього десятиліття) від прибутковості нафтогазової промисловості видається нам очевидним. У цьому сенсі важливо акцентувати увагу на значній монополізації державою російського енергетичного сектору, коли правляча еліта виступає, умовно кажучи, топ-менеджментом паливно-енергетичного комплексу. За подібних обставин керівництво країни отримало широку фінансову можливість потужних вливань та упередженого розподілення енергодоходів у національній економіці, а також змогу спрямовувати значні ресурси на досягнення своїх стратегічних інтересів на регіональному та глобальному рівнях. У зв'язку з цим чималі зовнішньополітичні зусилля скеровуються Кремлем на підтримання високих світових цін на вуглеводні та збереження надмірної енергетичної залежності суб'єктів міжнародних відносин у зоні російських національних інтересів.

Водночас обставина, за якої дві третини російського експорту становлять саме енергопродукти, має суперечливе значення в сенсі реалізації великодержавницьких геополітичних амбіцій Росії. З одного боку, Російська Федерація, позиціонуючи себе потужною «енергетичною наддержавою» на євразійському континенті, майстерно й цілеспрямовано використовує фактор енергетичної сили в контексті формування «клубу» лояльних до Кремля енергозалежних європейських держав. Ця стратегія дозволяє Москві спиратися на енергетично мотивоване «лобі», а в критичних ситуаціях ефективно впливати на прийняття ключових зовнішньополітичних рішень ЄС у вигідному для РФ ракурсі. З другої сторони, надмірна залежність національної економіки від енергодоходів є найбільш слабкою ланкою в геополітичній «грі»

російської владної верхівки. У разі несприятливого для Росії розгортання ситуації на світовому енергетичному ринку, зокрема змодельованого обвалу цін на нафту та газ, виникає потужна загроза дестабілізації в середині російської держави. Таким чином, існує висока вірогідність зовнішнього деструктивного впливу на соціально-політичну рівновагу в Росії. Адже, вміло оперуючи енергетичним фактором, цілком можливо спровокувати економічний колапс та потужну кризу на теренах РФ, так би мовити, «підірвавши ситуацію зсередини».

Осмилення ситуації, що складалась на світовому енергетичному ринку в другій половині ХХ ст., дала змогу Л. Вудхілу, аналітику журналу «Форбс», у статті «Настав час знову зробити Росію банкрутом» дійти висновку про безпосередній зв'язок військової активності СРСР зі зростанням світових цін на енергоресурси. Зокрема, аналізуючи динаміку цін на енергоресурси, починаючи із середини ХХ ст., автор зауважує, що «у період з 1950 – 1972 рр. середня ціна на нафту становила 17,66 дол./барель, а вже на той час як Р. Рейган став президентом, вартість нафти збільшилась у 5 разів, досягнувши до 85,98 дол./барель. Згодом саме нафтові надприбутки стали основою експансіоністської політики країни Рад у 1970-х роках», – підсумовує дослідник [11]. Ми вважаємо позицію американського вченого такою, що заслуговує на увагу наукової спільноти, адже дійсно саме наприкінці 1970-х рр., коли ціни на вуглеводні сягнули історичного на той час максимуму, СРСР відважився на відкриту військову кампанію (введення радянських військ до Афганістану 1978 р.). Крім того, зіставляючи позитивну динаміку цін на вуглеводні в 1970-ті рр. та зростання активності СРСР (Росії) у локальних конфліктах в означений період (Єгипет (1969 – 1974), Сирія (1973), Камбоджа (1970), Бангладеш (1972 – 1973), Ангола (1975 – 1979), Мозамбик (1975 – 1979), Ефіопія (1977 – 1979), Афганістан (1978 – 1989)), можна дійти висновку, що *тривале зростання вартості енергоносіїв стимулювало СРСР до агресивної зовнішньої політики*. Продовжуючи дослідження за вказаним вектором на сучасному історичному етапі та зіставляючи динаміку ціни на нафту марки Brent упродовж 1987 – 2013 рр. (рис. 2), не важко помітити збіг у часі вторгнення РФ на територію Грузії (2008 р.) з досягненням чергового історичного максимуму вартості сировини. Продовження зростання світових цін на енергоносії наприкінці 2013 – початку 2014 р. збіглося з черговою агресією Росії проти української держави в Криму. Переймаючись агресивною поведінкою Кремля на міжнародній арені, президент Сполучених Штатів Б. Обама 28 березня 2014 р. відбув із короткотерміновим візитом до Саудівської Аравії, анонсувавши вірогідним предметом міждержавних перемовин можливість збільшення Ер-Ріядом обсягів видобутку нафти і зниження її ціни до 80 дол./барель. Близькосхідна активність американського президента змусила Росію майже на місяць «пригальмувати» відкриту військову інтервенцію на територію України. Проте пасивність та нерішучість ЄС у запровадженні економічних санкцій з огляду на брутальне порушення Російською Федерацією базового міжнародного принципу щодо недоторканості території суверенної країни, разом з успіхами російської дипломатії в енергетичному переговорному процесі на європейському театрі та Сході (Китай), уже на початку травня 2014 р. заохотили збільшення «експорту

російських найманців та зброї» на східних територіях України, перевівши російсько-українське протистояння у фазу так званої «гібридної війни». Аналіз сучасної ситуації дає нам змогу провести історичні паралелі та погодитись із наявністю стійкого зв'язку між енергетичними надприбутками РФ та її військовою активністю в глобальному вимірі. Спробуємо підкріпити та доказово аргументувати нашу позицію певним набором емпіричного матеріалу, наведеним нижче.

За підрахунками Стокгольмського міжнародного інституту досліджень проблем світу (SIPRI), витрати всіх держав світу на оборону в 2013 р. становили приблизно 1,75 трлн дол. У цьому переліку країн перше місце за витратами на оборонний комплекс посідають Сполучені Штати з бюджетом у 640 млрд дол. Видатки Китаю на армію та безпеку посідають другий щабель у рейтингу й становлять 188 млрд дол. Російська Федерація містилася на третій позиції, витративши минулого року 87,8 млрд дол. на військову організацію держави [12]. Активне зростання витрат Росії на армію та сектор безпеки безпосередньо пов'язане з реалізацією державної програми розвитку озброєння на 2011 – 2020 рр., на виконання якої планується витратити понад 705 млрд дол. для закупівлі нового та модернізації наявного озброєння. Зокрема, за цією програмою передбачається оновити 70 % усього російського військового арсеналу на сучасні зразки і види озброєння. Видатки РФ на армію за період 1992 – 2012 рр. представлено на рис. 8.

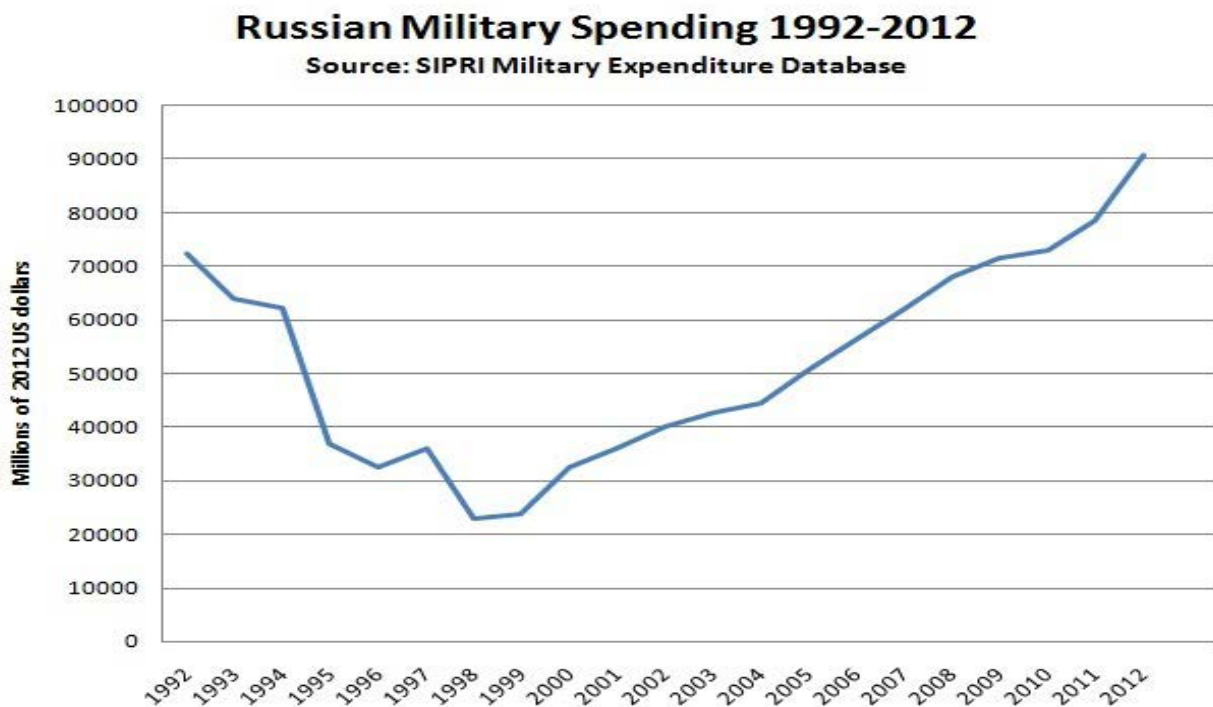

Рис. 8. Видатки Росії на оборонний комплекс за період 1992 – 2012 рр. [12]

На сучасному етапі видатки федерального бюджету Росії в розділі «Національна оборона» невпинно зростають у абсолютних величинах та відносних показниках. У результаті доля зазначених витрат у ВВП країни та сукупних видатках федерального бюджету неухильно збільшується. Показовим у цьому сенсі є зростання витрат РФ

на оборонно-промисловий комплекс у 2013 р. Так, за даними аналітиків Т. Тищенко та С. Бєлева, третину видатків річного бюджету 2013 р., згідно із Законом про Федеральний бюджет 2013 – 2015 рр., передбачено на національну оборону (на рис. 9. представлено співвідношення видатків бюджету РФ на національну оборону, безпеку та правоохоронну діяльність із витратами на освіту та охорону здоров'я, 2010 – 2015 рр.). Згідно із дослідженнями російських експертів, у федеральному бюджеті 2013 р. порівняно з попереднім роком основний приріст видатків припадає на розділи «Національна оборона», асигнування якого сягає показника 17,3 % або 1,63 трлн руб., та «Прикладні дослідження в області національної оборони», фінансування котрого, відповідно, становить 16,1 % або 198,3 млрд руб., що сумарно становить приблизно третину всіх витрат державного кошторису [13]. Якщо в 2012 р. витрати на оборонний комплекс Росії склали 3 % ВВП, то відповідно до бюджетного кошторису 2015 р. цей показник сягатиме позначки 3,7 %. Утім, оцінити нинішню стрімку динаміку реального зростання витрат федерального бюджету на оборонний комплекс Росії допомагає звітність Федерального казначейства в частині виконання головного фінансового документа країни за січень 2014 р. За даними установи, бюджетні витрати на національну оборону поточного року порівняно з аналогічним періодом 2013 р. збільшилися на 18 %. На думку завідувача лабораторії воєнної економіки Інституту Гайдара В. Зацепіна, якщо наведена тенденція збережеться надалі, то військове навантаження на російську економіку впродовж 2014 р. може становити 5 % ВВП [14]. У такому разі за цим показником Росія впевнено випередить Сполучені Штати, котрі прямо або опосередковано витрачають на оборону близько 4,4 % ВВП щорічно. Утім, якщо вести мову в абсолютних цифрах, то РФ витрачає на воєнну сферу приблизно в 10 разів менше коштів, аніж США (близько 70 млрд дол. проти 740 млрд дол. на рік відповідно).

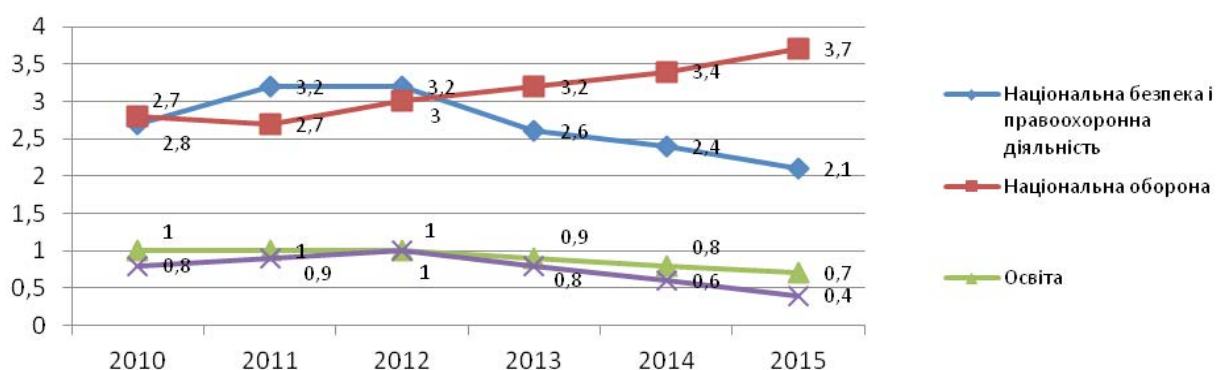

Рис. 9. Видатки федерального бюджету в 2010 – 2015 рр., % ВВП [13]

Дослідивши офіційні документи, експерти інституту Гайдара констатували неухильне зростання частки засекречених видатків федерального бюджету. За останні 10 років їхній обсяг збільшився майже в півтора раза: з 11,3 % у 2005 р. до 16,7 % у 2014 р. Таким чином, у рамках фінансування ключових сфер економіки в бюджеті поступально зростають суми, призначення яких не розкривається.

Відповідно у доступних широкому загалу офіційних матеріалах не уточнюється, на які саме потреби виділені кошти та які інституції підвітні за їхнє використання. У цілому йдеться про 2,3 трлн руб., дві третини з яких припадає на держоборонзамовлення, а решта витрачається на фінансування спецслужб. За прогнозами російського експерта В. Зацепіна, у 2016 р. доля таємних видатків федерального бюджету може становити 25 % [14]. Наразі й Міністерство фінансів РФ оприлюднило заяву про те, що видатки федерального бюджету в розділі «Національна оборона» в 2016 р. порівняно з 2013 р. зростуть на 63 % , сягнувши показника 3,418 трлн руб. [15].

Подібне стрімке зростання бюджетних видатків Росії на армію викликає неабияке занепокоєння європейських політиків. Зокрема, генеральний секретар НАТО А. Расмусен висловив стурбованість із приводу того, що впродовж останніх п'яти років військовий бюджет РФ зріс на 10 %, тоді як витрати на оборону в країнах ЄС скоротилися на 20 % [16]. Водночас західні експерти справедливо вважають дохід, отриманий РФ від торгівлі енергетичними ресурсами, одним з основних джерел фінансування і головною передумовою утримання сьогоденної авторитарної влади в Кремлі. Зокрема, Л. Арон, дослідник Американського інституту підприємництва, у своїй статті «Політична економіка російської нафти та газу» стверджує, що саме нафтодолари, ФСБ та телебачення є важливими інструментами виживання режиму В. Путіна [17].

За результатами проведеного нами емпіричного дослідження в розрізі порівняння (рис. 1, 8, 9) дохідної частини державного бюджету від торгівлі енергетичними ресурсами та видатків федерального кошторису РФ у третьому тисячолітті, стає очевидною пріоритетність використання отриманих прибутків від енергетичного сектору на переоснащення оборонної промисловості, модернізацію армії та зміцнення сектору безпеки держави. Водночас російський уряд «у заощадливому режимі» здійснює фінансування освіти і науки, медицини та культури, а також статей соціального захисту населення тощо. Причому, протягом, останніх років спостерігається явний дисбаланс у федеральному бюджеті між державними витратами на оборонну сферу і «силовий блок» та інвестиціями в людський капітал, з великими преференціями на користь перших. Змальована ситуація викликає стурбованість експертного середовища щодо високої вірогідності використання російською державою накопиченого потужного військового потенціалу як інструменту реалізації агресивної зовнішньої політики та ефективного засобу швидкого втілення амбітних планів світового лідерства та закріплення геостратегічного домінування РФ на євразійському театрі.

Нинішня поведінка Росії в міждержавних взаєминах з Україною підтверджує обґрунтованість подібного занепокоєння. Після брутального порушення норм міжнародного права та анексії Росією українського Криму серед авторитетних представників світової політичної еліти дедалі частіше лунають заклики на адресу Європейського Союзу щодо запровадження потужних антиросійських фінансово-економічних санкцій. Зокрема, офіційний Вашингтон проводив неодноразові консультації з урядами країн на рівні інститутів ЄС на предмет спільного застосування відносно Кремля обмежень економічного характеру. Водночас Х. Клінтон, экс-

держсекретар адміністрації Б. Обама, оцінила сучасну російську економіку як низько диверсифіковану та відверто визнала санкції в енергетичній сфері найбільш доцільним і впливовим важелем тиску на РФ [18].

Утім, у цьому сенсі існують певні побоювання та перестороги в середовищі європейських країн і серед впливових чиновників ЄС. За невтішними прогнозами дослідників, у разі застосування санкцій у сфері заборони експорту російської нафти економіка ЄС потребуватиме додатково щодня близько 6 млн барелів нафти. Подібна зміна на глобальному ринку очікувано спровокує відчутний стрибок цін на енергопродукти. Стрімке зростання попиту на вуглеводні в Європі частково переорієнтує нафтовидобувну галузь держав-експортерів Перської затоки та Західної Африки з азіатського на європейський ринок. Натомість вивільнену ринкову нішу в Азії, з великою мірою імовірності, через певний час зможе посісти Росія (до речі, певні кроки у вказаному напрямі Кремль уже зробив, уклавши у травні 2014 р. контракт на поставку газу до Китаю). Разом із тим різке зростання цін на нафту в Європі неминуче обумовить зростання вартості газу, оскільки за контрактами «Газпрому» вона вираховується за певною формулою, що корелюється з вартістю нафти. Подібний розвиток ситуації в подальшому спровокує так званий «ефект доміно»: зростання вартості логістичних послуг, здорожчання продуктів легкої та харчової промисловості, а також ціновий стрибок на послуги, у яких міститься паливно-енергетичний складник. Зрештою, сукупні наслідки відмови європейської економіки від російської нафти, за обставин відсутності достатніх технічних потужностей, відпрацьованих логістичних схем і заздалегідь обумовлених джерел заміщення та альтернативних поставок сировини, заглиблять ЄС у новий виток рецесії. Традиційно обумовлена мета санкцій – створити серйозні економічні труднощі урядам держав, відносно яких вони запроваджуються, аби вплинути на їхню деструктивну внутрішню чи агресивну зовнішню політику. Проте невідкладне запровадження нафтових санкцій відносно Росії за сучасних умов матиме тимчасовий ефект та обмежені наслідки, що суттєво відрізняється від очікуваного результату. Натомість спровокує суттєві економічні ускладнення та відчутні фінансові втрати країн Європейського Союзу. Тоді як Російська Федерація з плином часу, спромігшись диверсифікувати нафтовий ринок за рахунок азійського напряму експорту, поступово поновить доходи бюджету від продажу нафтопродуктів, а у майбутньому навіть зможе збільшити прибутковість енергетичного бізнесу за рахунок зростання вартості газу. Приблизно так розмірковують противники запровадження секторальних санкцій в енергетичній галузі відносно Росії зі стану «проросійських антискептиків» ЄС.

Отже, з метою створення ефективної системи стримування агресивної енергетичної політики Кремля на європейському векторі вимушеною доцільністю є застосування широкого спектру політико-економічних інструментів тиску на Російську Федерацію в неенергетичній сфері, але безпосередньо сфокусованих на російському паливно-енергетичному комплексі. До переліку означених інструментів фінансово-інвестиційного впливу належить: обмеження доступу РФ на світові фінансові ринки, наприклад, лімітування або припинення кредитування західними банками чи заборона на розміщення акцій російських підприємств на світових біржах;

відмова західних компаній від інвестувань у російський паливно-енергетичний комплекс, зокрема прямі інвестиції у підприємства різних галузей виробництва та російський фондовий ринок; запровадження торговельних санкцій та ембарго на постачання технічного обладнання, а також призупинення західними компаніями надання послуг у нафторозвідувальній, видобувній та логістичній галузях на території Росії тощо. Наведені заходи матимуть відчутні негативні наслідки для економіки на кшталт зростання вартості кредитів для російських компаній, посилення відтоку капіталу, падіння курсу національної валюти та міграції за кордон кваліфікованих спеціалістів нафтогазового сектору тощо. Власне, фінансова та інвестиційна ізоляція, відтік капіталу та інтелектуально-технічної еліти також зумовлюють достатньо високий, у довгостроковій перспективі, ризик для економіки та національної безпеки РФ. Таким чином, вплив неенергетичних інструментів фінансово-економічного тиску на енергетичний сектор у межах колективної протидії агресивним проявам та консолідованого протистояння імперським амбіціям Росії за наявних умов відсутності диверсифікації європейського енергетичного ринку та обмеженого доступу країн ЄС до альтернативних джерел поставок енергоносіїв може виявитись найбільш прийнятним та економічно доступним механізмом запровадження прямих обмежувальних заходів в енергетичному секторі для європейської спільноти в подальшому.

Разом із цим, незважаючи на певні побоювання з приводу неспроможності Європейського Союзу подолати міждержавні суперечності й протиріччя в частині застосування потужних енергетичних санкцій відносно Росії та невтішні прогнози окремих скептиків щодо поглиблення розбрату в таборі країн ЄС на підґрунті впровадження секторальних обмежень в енергетичній сфері, колективне розуміння геополітичної доцільності отримало верх над небажанням деяких держав зазнати економічних втрат і прагненням зберегти наявні преференції та переваги поміж інших членів Євроспільноти в енергетичних взаєминах із РФ. Утім, аби уникнути вірогідності розвитку подібних драматичних сценаріїв на перспективу, держави ЄС ближчим часом повинні розглянути можливість створення своєрідного резервного антикризового європейського фонду та прорахувати алгоритм обчислення і компенсації можливих втрат національних економік та мінімізації фінансових ризиків країн членів ЄС від запровадження економічних санкцій. Зокрема, країни Європейського Союзу невідкладно повинні розробити та запровадити механізм адекватного розподілу між собою тягаря економічно-фінансової відповідальності за запроваджені обмеження в енергетичній сфері. Зокрема, у разі введення санкцій повинні обчислюватись сумарні збитки, зазанані ЄС, зважаючи на потенційні асиметричні кроки Росії у відповідь на енергетичні обмеження (у нашому конкретному випадку – санкції РФ щодо польських фруктів та овочів). Таким чином, у відшкодуванні цих втрат у рамках солідарної відповідальності держав ЄС за непопулярні економічні рішення мають взяти участь на пропорційній основі всі країни Євроспільноти, наприклад, залежно від розміру ВВП тощо. При цьому європейський політикум повинен винести уроки з прикрих реалій сьогодення та піддати ревізії надто громіздку та заформалізовану процедуру прийняття інституціями ЄС рішень у безпековій царині, що заважає оперативно

впливати на ситуацію і швидко та адекватно відповідати на виклики в сучасному світі розвинутих комунікацій і «он-лайн рішень». У нинішніх умовах крайнього напруження ситуації на європейському театрі, незважаючи на можливі фінансові збитки та економічні негаразди для населення і економіки ЄС, секторальні санкції в енергетичній сфері можуть виявитись чи не єдиним реальним важелем ефективної протидії агресивним проявам РФ на сході європейського регіону.

Насамкінець у довгостроковій перспективі Європа не повинна відкидати можливість поступального, контрольованого і прогнозованого зниження ціни на нафту на світовому ринку як чинника дієвого впливу на мілітаризовану економіку Кремля. За результатами проведеного нами дослідження, очевидним є висновок щодо надмірної чутливості російської економіки до коливання світових цін на енергоресурси. Зокрема, процес ціноутворення на експортовані РФ енергоносії безпосередньо прив'язаний до вартості нафти марки Brent на світовому ринку, що, у свою чергу, прямо впливає на розмір прибуткової частини федерального бюджету країни, який на дві третини складається з доходів, отриманих від продажу нафти й газу. Так, математично прорахований економічний ефект, отриманий у разі падіння вартості нафти марки Brent до 80 дол./барель, за умови тривалості ситуації впродовж року, призведе до неминучої стагнації та кризового спаду російської економіки [19]. Безумовно, подібна тенденція супроводжуватиметься критичним зростанням негативних явищ у всіх сферах соціального і політичного життя країни. Утім, стрімке неконтрольоване падіння цін на енергоносії очікувано призведе до розбалансування світової економіки, що разом із дестабілізацією соціально-економічної і політичної ситуації в Росії, котра володіє одним із найбільших ядерних потенціалів, матиме непередбачувані негативні наслідки на глобальному рівні та є вкрай небажаними для Європи. Загалом різке падіння ціни на нафту також може безпосередньо зашкодити економічним інтересам Сполучених Штатів, рентабельність проектів яких із видобутку сланцевої нафти і газу, котрі розглядаються в якості вірогідних джерел диверсифікації енергоринку Європи, втратить економічний сенс. При цьому планомірне, втім, відчутне зниження ціни на енергоносії, дасть змогу Європі додатково стимулювати власну економіку, вгамувавши паралельно відносно безболісними економічними важелями агресивні мілітаристські устремління Кремля, де лівова частка прибутків від торгівлі енергосировиною спрямовується на військові потреби.

Таким чином, помірковане зниження цін на нафту відповідає економічним інтересам Європи та Сполучених Штатів і гратиме на користь зміцнення геополітичної стабільності та геостратегічної рівноваги у світі. Проте планомірна реалізація окресленого сценарію розвитку подій на енергоринку вимагатиме координованості дій глобальних гравців із державами-виробниками енергоносіїв, економічним інтересам яких суперечить суттєве падіння цін на нафту. Тобто, Сполучені Штати та об'єднана Європа повинні представити країнам Перської затоки (насамперед Саудівській Аравії) та іншим членам «клубу енергетичних держав» прийнятний альтернативний компенсаційний механізм можливих збитків, запропонувавши навзаєм зниженню вартості нафти відповідне пропорційне збільшення обсягів її видобутку, нівелювавши у такий спосіб негативні наслідки для

експортно-орієнтованих «енергетичних економік» держав Сходу. Також одним із важливих завдань у реалізації стратегічного курсу ЄС, спрямованого на позбавлення негативного впливу енергетичного чинника на монолітність позиції та вирівнювання економік країн Єврозони на ближчу перспективу, може слугувати створення єдиного енергетичного європейського ринку. Зокрема, дієвим способом обмеження надмірного впливу на економіку та політику країн ЄС з боку РФ стане збалансована диверсифікація джерел постачання енергоносіїв на терени Європи.

Джерела та література:

1. Петров В.В. Долгосрочные перспективы российской нефти / Петров В.В., Поляков Г.А., Полякова Т.В., Сергеев В.М. – М.: Фазис, 2010. – 213 с.
2. Накиценович Н. Мировые перспективы природного газа / Накиценович Н. – М.: РХД, 2011. – 189 с.
3. Годин Ю. Россия: экономика, политика. Геополитическая роль внешней торговли энергоресурсами для России / Ю. Годин // Мировая Экономика и Международные Отношения. – 2011, №2. – С. 103 – 109.
4. Илларионов А. Нефтегазовые доходы превысили половину всех доходов федерального бюджета [Электронный ресурс] / А. Илларионов // Особистий блог А. Илларионова. – Режим доступу: <http://aillarionov.livejournal.com/452863.html>. – Назва з екрана.
5. Schweizer P. Reigan's War. The Epic Story of His Forty-Year Struggle and Final Triumph Over Communism. / Schweizer P. – N.Y.: Random House. Doubleday, 2003. – 352 p.
6. Brent spot monthly [Электронный ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Brent_Spot_monthly.svg. – Назва з екрана.
7. Gold R. U.S. Is Overtaking Russia as Largest Oil-and-Gas Producer [Электронный ресурс] / Gold R., Gilbert D. // The Wall Street Journal – Режим доступу: <http://online.wsj.com/news/articles/SB10001424052702303492504579111360245276476?mg=reno64-wsj&url=http%3A%2F%2Fonline.wsj.com%2Farticle%2FSB10001424052702303492504579111360245276476.html>. – Назва з екрана.
8. Наганов В. Нефть в обмен на удовольствие [Электронный ресурс] / В. Наганов // Особистий блог В. Наганова. – Режим доступу: <http://naganoff.livejournal.com/97670.html>. – Назва з екрана.
9. Oil & Natural Gas Sector in Russia: Fueling Growth [Электронный ресурс] // Thomas White International. – Режим доступу: <http://www.thomaswhite.com/global-perspectives/oil-natural-gas-sector-in-russia-fueling-growth/>. – Назва з екрана.
10. Overview [Электронный ресурс] // U.S. Energy Information Administration. – Режим доступу: <http://www.eia.gov/countries/cab.cfm?fips=RS>. – Назва з екрана.
11. Woodhill L. It's Time To Drive Russia Bankrupt Again [Электронный ресурс] / Woodhill L. // Forbes. – Режим доступу: <http://www.forbes.com/sites/louiswoodhill/2014/03/03/its-time-to-drive-russia-bankrupt-again/>. – Назва з екрана.
12. Perlo-Freeman S. Trends in world military expenditure, 2013 [Электронный ресурс] / Perlo-Freeman S., Solmirano C. // Stockholm International Peace Research Institute. – Режим доступу:

- http://books.sipri.org/product_info?c_product_id=476. – Назва з екрана.
13. Тищенко Т. Федеральный бюджет: равенение на оборону [Электронный ресурс] / Тищенко Т., Белев С. // *Економічна політика. Експертний журнал*. – Режим доступу: <http://ecpol.ru/macroeconomics/2012-04-05-13-38-34/800-federalnyj-byudzhnet-ravnenie-na-oboronu.html>. – Назва з екрана.
 14. Зацепин В. Россия обгоняет США по доле оборонных расходов [Электронный ресурс] / В. Зацепин // *Институт економічної політики імені А.Т. Гайдара*. – Режим доступу: <http://www.iер.ru/publikacii/showbib/6691.html>. – Назва з екрана.
 15. Минфин согласился нарастить расходы на национальную оборону на 63% [Электронный ресурс] // *Погляд. Ділова газета*. – Режим доступу: <http://vz.ru/news/2013/7/2/639680.html>. – Назва з екрана.
 16. Генсек НАТО: Скорочення витрат на оборону в Європі не має виправдання [Электронный ресурс] // *Еспрессо.ТВ*. – Режим доступу: http://espresso.tv/news/2014/05/15/hensek_nato_skorochennya_vytrat_na_oboronu_v_yevropi_ne_maye_vupravdannya. – Назва з екрана.
 17. Aron L. The political economy of Russian oil and gas [Электронный ресурс] / Aron L. // *U.S. Energy Information Administration*. – Режим доступу: <http://www.aei.org/article/the-political-economy-of-russian-oil-and-gas/>. – Назва з екрана.
 18. MH17 tragedy: Hillary Clinton calls for tougher sanctions on Russia [Электронный ресурс] // *Firstpost*. – Режим доступу: <http://www.firstpost.com/world/mh17-tragedy-hillary-clinton-calls-tougher-sanctions-russia-1628763.html>. – Назва з екрана.
 19. *Партнерство между США и Россией. Новые времена. Новые начинания* / Под ред. Курта Уэлдлона; пер. на рус. American Foreign Policy Council. – Washington, D.C.: Franklin's Printing Company, 2003. – 78 с.

© **Наталья СЛОБОДЯН**

ЭНЕРГЕТИЧЕСКИЙ КОМПОНЕНТ «СИЛЫ» В РОССИЙСКО-ЕВРОПЕЙСКИХ ОТНОШЕНИЯХ

Сфокусировано внимание на экономической и энергетической составляющей агрессивного внешнеполитического курса России в Европе. Изучены качественные и количественные показатели структуры современного российского энергетического рынка. Определены первоисточники экономического базиса чрезмерного военного потенциала РФ и установлена зависимость между расходами на оборону и доходностью государственного бюджета России в энергетической сфере. По результатам исследования предложено комплекс мероприятий по разработке финансово-экономической и политико-стратегической системы сдерживания государствами ЕС современного курса жесткой энергетической политики Кремля.

Ключевые слова: энергетический фактор, энергономика, милитаризация энергетической политики Российской Федерации, секторальные санкции, энергозависимые государства.

© Nataliya SLOBODIAN

THE ENERGY COMPONENT OF THE «POWER» IN THE RUSSIAN-EUROPEAN RELATIONS

In the modern world of energy dependent economies the energy component acts as a determining factor in making strategic and political decisions in the geopolitical dimensions. The article's central thematic interest focuses on the economic origins and financial base of the energy component of Russia's aggressive foreign policy in the European space. The article presents graphically the empirical material such as: share of oil and gas revenues of the federal budget of Russia (1994 – 2013); dynamics of crude oil Brent prices (1987 – 2013); structure of export balance of Russia (2009 – 2011); Russia's crude oil and condensate main export destinations (2012); Russia's natural gas export by destinations (2012); Oil production by Russian companies (2012); Natural gas Production by Russian companies (2012); Russia's military expenditure for 1992 – 2012; the expenditure of the federal budget in 2010 – 2015. It contains the qualitative and quantitative indicators of the structure of modern Russian energy market and presents the research of sources of economic basis of Russia's military overcapacity and correlation between the size of defense spending and state budget revenues of the Russian Federation in energy sector. Based on the findings of this study possible ways and measures can be modeled for creation of effective financial-economic and political-strategic system of the EU states to deter the current course of the Kremlin tight energy policy on the territory of European countries. In particular, the conclusion was made that a balanced diversification of energy supply in Europe will become an effective way of limiting Russia's excessive impact on the economy and politics of the European Union. However, problematic issues highlighted above are more related to security sector of the EU-Russia interaction. Based on our review, the research concluded that the Russian economy is particularly sensitive to the international fluctuations in the oil and gas prices. Especially, the price formation process on Russian exported energy is directly tied to the crude oil Brent price in the world market, which in turn directly affects the size of the federal budget revenue which by two-thirds consists of the proceeds from oil and gas sale. In the long term, Europe should not reject the progressive, controlled and predictable decline of oil prices in the world market as a factor of effective impact on militarized economy of the Kremlin. At the end of article it was drawn the conclusion that in the present circumstances of tense situation in the European theater despite the possible financial losses and economic hardship for the population and the EU economy, sectoral sanctions in the energy sector may be almost the only real effective instrument against aggressive acts of the Russian Federation in the east of European regions.

Keywords: energy factor, energonomic, militarization of energy policy of the Russian Federation, sectoral sanctions, energy-dependent state.

ТЕОРИЯ МУЗЕЇЗНАВСТВА ТА МУЗЕЙНА ПРАКТИКА

© *Jörg MORRÉ*

STRATEGIEN BEI DER GESTALTUNG DER DAUERAUSSTELLUNG DES MUSEUMS BERLIN KARLSHORST

Der Zweite Weltkrieg in Europa wurde in der Nacht vom 8. auf den 9. Mai 1945 in dem Berliner Stadtteil Karlshorst beendet. In einer militärisch knappen Zeremonie unterzeichneten die Vertreter der deutschen Wehrmacht vor den vereinigten Siegermächten die Kapitulationsurkunde. Da es eine bedingungslose Kapitulation war, gab es außer den Unterschriften keinerlei Verhandlungen oder politische Erklärungen. Die dennoch enorme Bedeutung des Moments war, so zeigen es die überlieferten Filmaufnahmen, vor allem dem sowjetischen Vertreter Marschall Zhukov anzumerken, vertrat er doch ein Land, das aus einer bedrückenden Defensive heraus in vier Kriegsjahren den Sieg mühselig hatte erkämpfen müssen. Im Mai 1945 blickte die Sowjetunion auf geschätzte 27 Millionen Tote und ein in seinem europäischen Teil verwüstetes Land. Ebenso gingen für die amerikanischen und britischen Alliierten der Sowjetunion sowie Frankreich, das in Karlshorst als vierte Siegermacht eingeladen wurde, mit der Kapitulation schwere Jahre zu Ende. Aber im Unterschied zur Sowjetunion hatten sie nicht in einem bis dahin in der Geschichte beispiellosen Vernichtungskrieg bestehen müssen.

Für den deutsch-sowjetischen Krieg der Jahre 1941-1945 prägte die sowjetische Geschichtsschreibung den Begriff «Großer Vaterländischer Krieg», der bis heute in den post-sowjetischen Staaten gebräuchlich ist. Damit wird die gewaltige nationale Verteidigungsanstrengung beschrieben, die die Basis für den militärischen Sieg legte und die zugleich alle damit verbundenen Opfer als gerechtfertigt erscheinen lässt. In der deutschen Geschichtsschreibung wird stattdessen vom «Vernichtungskrieg gegen die Sowjetunion» gesprochen. Das hebt hervor, dass Hitler mit dem «Plan Barbarossa» nicht nur die Vorbereitung eines kurzen, schlagkräftigen Offensivkrieges («Blitzkrieg») angeordnet hatte, sondern damit die Eroberung, Unterdrückung, Zerschlagung und Ausbeutung der Sowjetunion anstrebte. Ebenso nahm der Mord an den europäischen Juden seinen Ausgangspunkt in den besetzten Gebieten der Sowjetunion.

Der Moment der Kapitulation war zweifelsohne ein historischer. Es schmälert seine Bedeutung nicht, dass es zwei Kapitulationsakte waren, bis die Waffen schwiegen. Zuerst unterzeichnete der Chef des Wehrmachtsführungsstabes Jodl am 7. Mai 1945 im

Hauptquartier der westalliierten Streitkräfte im französischen Reims eine bedingungslose Kapitulation. Noch in Reims vereinbarten die Siegermächte, dass es innerhalb von 24 Stunden in Berlin einen zweiten Akt geben sollte, in dem die tatsächlich Kommandierenden der Teilstreitkräfte von Heer, Luftwaffe und Marine (Keitel, Stumpf und von Friedeburg) abermals unterzeichnen sollten. Der Kapitulationsakt in Karlshorst markierte den definitiven Endpunkt der militärischen Auseinandersetzung in Europa. Damit bekam der Ort seine historisch einmalige Bedeutung.

Die Gründung des Museums in Berlin-Karlshorst erfolgte 22 Jahre nach dem historischen Moment. Denn das Kasino der großen Wehrmacht-Kaserne, in dem die Kapitulationszeremonie stattfand, wurde nach dem Krieg weiterhin militärisch genutzt. Zuerst residierte hier der Chef der Sowjetischen Militäradministration in Deutschland (1945-1949) und im Anschluss daran der Chef der Sowjetischen Kontrollkommission (bis 1953). Danach waren unterschiedliche militärische Stäbe im Gebäude untergebracht, bis es schließlich leer stand.

Die Schaffung des Museums in Karlshorst geht auf den Beschluss der Politabteilung der in der DDR stationierten «Gruppe der Sowjetischen Streitkräfte in Deutschland» zurück. Nachdem 1965 der 20. Jahrestag des Großen Vaterländischen Krieges erstmals wieder in großem Stil gefeiert worden war, entstanden nun überall in der Sowjetunion Militärmuseen und Gedenkstätten. Zeitgleich wurde in Berlin-Karlshorst das «Museum der bedingungslosen Kapitulation des faschistischen Deutschland im Großen Vaterländischen Krieges 1941-1945» errichtet. Seinen Aufbau unterstützte intensiv das Zentrale Museum der Streitkräfte in Moskau, das aus seiner Sammlung viele Trophäen aus der Kriegszeit dem Museum in Berlin zur Verfügung stellte. Das Karlshorster Kapitulationsmuseum eröffnete im November 1967. Dabei wählte man den Zeitpunkt der Eröffnung so, dass er nicht etwa einen Bezug zum Kriegsende nahm, sondern zum 50. Jahrestag der Oktoberrevolution. Den Mittelpunkt des neugeschaffenen Museums bildete dann auch der «Lenin-Saal», in dem jede Führung durch das Haus begonnen wurde. Was aus heutiger Sicht sonderbar erscheint, hatte seine Begründung in der marxistisch-leninistischen Geschichtsauffassung der Sowjetunion: Der Sieg der Roten Armee über den Faschismus als aggressivste Form des Imperialismus war die logische Konsequenz aus der Überlegenheit des Sozialismus auf der Basis des Marxismus-Leninismus.

Das Narrativ der Ausstellung «Der Weg zum Sieg» folgte dem des Moskauer Streitkräftemuseums. Nach einer knappen Darstellung der nationalsozialistischen Diktatur («Faschismus») und einer kurz gefassten und undifferenzierten Beschreibung der deutschen Verbrechen auf sowjetischem Boden («faschistische Greuelthaten») wurde in großer Ausführlichkeit jede größere militärische Operation der Roten Armee bis zum Sieg dargestellt. Insbesondere wurde der Einnahme Berlins in der «Berliner Operation» viel Raum gewidmet. Alle Texte waren russischsprachig. Nur einige erhielten in den 1980er Jahren deutsche Übersetzungen. Die Vermittlung an das deutsche Publikum erfolgte in der Regel nur über Führungen. Einzelbesucher bildeten die absolute Minderheit. Streng genommen war das Museum nur einem ausgewählten Kreis von angemeldeten Besuchergruppen zugänglich.

Der Abzug der sowjetischen bzw. russischen Truppen aus Deutschland im Jahre 1994 bedeutete das Aus für das Kapitulationsmuseum. Aber es gab den politischen Willen, den historischen Ort zu erhalten. Das geschah in Form eines nach deutschem Recht gegründeten Vereins mit institutionellen Mitgliedern aus der Bundesrepublik Deutschland, Belarus, der Russischen Föderation und der Ukraine. Vornehmlich waren es die Direktoren der nationalen Militärmuseen und historischen Museen. Die Bundesrepublik ging die Verpflichtung ein, das Museum zu erhalten (ebenso wie die auf deutschem Boden befindlichen sowjetischen Soldatengräber).

Eine Expertenkommission diskutierte knapp vier Jahre lang, in welcher Form das Museum weiter bestehen sollte. Am Ende stand eine komplett neu erarbeitete Dauerausstellung mit durchgängig zweisprachigen, deutschen und russischen Texten. Der Kapitulationsaal wurde als historischer Ort konserviert. Etliche Elemente des bisherigen Kapitulationsmuseums blieben als «Geschichte des Hauses» erhalten. Das Hauptnarrativ der Ausstellung lautete nun «Der deutsche Vernichtungskrieg gegen die Sowjetunion». Ausführlich wurden Planung, Umsetzung und Folgen der nationalsozialistischen Vernichtungspolitik gegen die Sowjetunion dargestellt. Den militärischen Operationen dagegen kam weniger Aufmerksamkeit zu. Stattdessen fokussierte die Ausstellung auf die Bedingungen, unter denen die Soldaten auf beiden Seiten diesen Krieg zu führen hatte (Alltag der Soldaten). So fand auch das Thema Kriegsgefangenschaft, das in der sowjetischen Ausstellung gefehlt hatte, Eingang in die Dauerausstellung. Das im Mai 1995 neu eröffnete Museum hieß jetzt «Museum Berlin-Karlshorst» und war weitestgehend in den deutschen Erinnerungsdiskurs zum deutsch-sowjetischen Krieg eingebettet. Dieser rankte sich um die Auseinandersetzung mit den deutschen Verbrechen in der Sowjetunion, insbesondere der Verstrickung der Wehrmacht in diese Verbrechen.

Im April 2013 eröffnete in Karlshorst eine abermals grundlegend umgestaltete Dauerausstellung am historischen Ort. Wiederum war dem ein langjähriger Abstimmungsprozess im wissenschaftlichen Beirat vorausgegangen. Das neue Konzept folgt mehreren Prämissen, durch die ausgewählte Aspekte der beiden Fassungen von 1967 und 1995 erhalten bleiben sollen. Die Neufassung versteht sich dabei als Fortschreibung der musealen Arbeit in Karlshorst:

1) Im Erdgeschoss des Museumsgebäudes wird soweit als möglich auf Ausstellungsdesign verzichtet und nur die historischen Räume gezeigt. Das sind vor allem der Kapitulationsaal wie auch das Arbeitszimmers Marschall Zhukovs, das dieser als erster Chef der Sowjetischen Militäradministration in Deutschland nutzte. Gezeigt wird auch ein Diorama, das die Erstürmung des Reichtages darstellt und das 1967 für das damalige Kapitulationsmuseum geschaffen wurde. Zudem bleiben an mehreren Stellen im Haus Wandgestaltungen aus der Zeit des Kapitulationsmuseums sichtbar (Inschriften, Relief, Glasbilder). Außerdem bleibt der gesamte Außenbereich des Museums in der Form, wie er 1967 als «Park des Sieges» gestaltet wurde: ein Memorial mit einem Panzer T-34 auf einem Sockel sowie ausgewählte Panzer und Kanonen der Roten Armee. Durch das zurückhaltende Ausstellungsdesign im Erdgeschoss wird zudem die Wehrmachtsarchitektur deutlich sichtbar, in der das Gebäude 1938 errichtet wurde.

2) Die eigentliche Dauerausstellung konzentriert sich auf die Kriegsjahre 1941-1945. Das ist aus deutscher Sicht ein nicht unproblematischer Ansatz, weil die hiesige Geschichtsbetrachtung meistens mit dem Ausbruch des Zweiten Weltkrieges im September 1939 beginnt. So spannt das erste, quasi einführende Kapitel der Ausstellung den zeitlichen Bogen vom Ersten Weltkrieg bis zum Juni 1941. Darin ist ein wichtiger Exkurs integriert, in dem die deutschen Planungen des Vernichtungskrieges gegen die Sowjetunion dargestellt werden. Das erste Kapitel thematisiert auch die Veränderungen auf der politischen Landkarte Europas nach dem Hitler-Stalin-Pakt (Molotov-Ribbentrop-Pakt), ohne die die Ausgangssituation im Juni 1941 nicht zu verstehen ist.

3) Die gesamte Dauerausstellung ist in zehn Kapitel in zehn Räumen unterteilt. Jeder Raum hat eine eigene Gestaltung nach Farbe und Licht und konzentriert sich auf ein großes Thema, dem gelegentlich Unterthemen als Exkurse zur Seite gestellt werden: 1. Deutsch-Sowjetische Beziehungen 1914-1941 (Exkurs: Planung des Vernichtungskrieges), 2. Kriegsverlauf (Exkurs: Soldatenalltag, Kriegsphotografen), 3. Sowjetische Kriegsgefangene, 4. Deutsche Besatzungspolitik, 5. Sowjetunion im Krieg (Exkurs: Blockade Leningrads), 6. Anti-Hitler-Koalition, 7. Deutsche Kriegsgefangene, 8. Deutsche Bevölkerung in der Krieg im Osten, 9. Sieg über Deutschland, 10. Fazit und Kriegsfolgen (Exkurs: Dokumentation sowjetischer Gräber in Deutschland). Mit dem Wechsel von einem zum anderen Ausstellungssaal wechselt die Perspektive: «Großer Vaterländischer Krieg» und «Vernichtungskrieg» werden quasi nebeneinander erzählt, obgleich sie von demselben Krieg erzählen.

4) Fotos werden als eigenständige Quelle wahrgenommen und präsentiert. Durch alle Räume zieht sich ein Fotoband, auf dem die überwiegend schwarz-weißen Fotos auf weißem Hintergrund präsentiert werden. Jedes Foto erhält dabei eine Bildunterschrift, die benennt, was oder wer auf der Aufnahme zu sehen ist und wann und wo sie von wem gemacht wurde. Archive bzw. Sammlungen, aus dem die jeweilige Aufnahme stammt, werden genannt. In Kapitel 2 ist ein weiterer Exkurs integriert, in dem die exemplarisch die Arbeitsweise von einem deutschen und einem sowjetischen Propaganda- sowie einem deutschen Amateurfotografen vorgestellt werden. Damit soll der subjektive Entstehungskontext von Fotografien problematisiert werden.

5) Über die gesamte Ausstellung verteilt gibt es zwei Formen von zusätzlichen biografischen Informationen. Zum einen sind es Kurzbiografien, die in lexikonartiger Form Angaben zu den wichtigsten Politikern und Militärführern machen, die als handelnde Personen auf Fotos zu sehen sind oder in Dokumenten genannt werden. Zum anderen sind es Darstellungen von Einzelschicksalen, d.h. Menschen - bekannt oder unbekannt - die zu Opfern oder Tätern, Helden oder Verbrechern wurden. Diese so genannten biografischen Schlaglichter stehen autonom neben den Texten und Exponaten des jeweiligen Ausstellungskapitels. Sie sollen dem Besucher in personalisierter Form verdeutlichen, was Krieg für den Einzelnen bedeuten konnte. Gestalterisch sind beide biografischen Elemente in einer eigenen Form von dem übrigen Design abgehoben. Die Kurzbiografien sind in Schubladen, die nur nach Bedarf aufgezogen werden. Die biografischen Schlaglichter sind audio-visuell gestaltet, werden über einen Bildschirm mit Kopfhörer präsentiert und

мüssen per Knopfdruck gestartet werden. D.h. in beiden Fällen entscheidet der Besucher selbst, ob er die Information nutzen will oder nicht.

6) Zu Beginn eines jeden Kapitels zieht ein Leitexponat den Blick des Besuchers auf sich. Damit sollen im Idealfall zehn Bilder beim Museumsbesucher haften bleiben, mit denen er die zehn Aspekte der Dauerausstellung erinnert.

7) Die Ausstellung ist vornehmlich für Einzelbesucher gemacht. Alle Ausstellungstexte sind auf Deutsch und Russisch. Als dritte Sprachebene kommt eine englische Kurzfassung hinzu. Zusätzlich wird ein Audioguide angeboten, der im Prinzip alle Sprachen ermöglicht; angestrebt werden in naher Zukunft Ukrainisch und Französisch.

8) Die Neugestaltung setzt insgesamt wieder einen starken Akzent auf das historische Ereignis des Kapitulationsaktes. Dabei wird mit dem in den Erinnerungskulturen unterschiedlich etablierten Daten 8. und 9. Mai 1945 gearbeitet. Es ist ein- und dasselbe Ereignis, auf das es unterschiedliche Sichtweisen gibt, angefangen mit der Sieger-/Verliererperspektive, neben der aber auch zahlreiche andere existieren.

Der Erfolg des Museums Berlin-Karlshorst basiert vor allem darauf, dass alle Beteiligten - Bundesrepublik Deutschland, Russische Föderation, Belarus, Ukraine - an diesem historischen Ort zur Zusammenarbeit zusammenkommen. Aus dem politischen Willen Anfang der 1990er Jahre ist eine nun schon zwanzigjährige kontinuierliche Zusammenarbeit auf der Ebene von Gremienarbeit des Museums wie auch praktischer musealer Kooperation durch Leihverkehr, Ausstellungen und gegenseitigen Besuchen geworden. Das heutige Museum in Karlshorst kann dabei die Erwartungen unterschiedlicher Gesellschaften verschiedener Länder an «Karlshorst» sicherlich erfüllen, solange es den historischen Ort als solchen erhält. Die Dauerausstellung dagegen markiert immer nur einen Zwischenschritt in einem fortlaufenden Prozess. Wichtig ist, dass genau dieser Prozess auch in Zukunft fortgeführt wird.

© Йорг МОРРЕ

ОСОБЛИВОСТІ ОФОРМЛЕННЯ ПОСТІЙНОЇ ЕКСПОЗИЦІЇ МУЗЕЮ «БЕРЛІН-КАРЛХОРСТ»

Друга світова війна в Європі закінчилася в ніч з 8 на 9 травня 1945 р. в берлінському районі Карлхорст. Під час короткої військової церемонії представник збройних сил Німеччини підписав Акт про капітуляцію з об'єднаними державами-переможницями. Це була беззастережна капітуляція, адже не було жодних переговорів або політичних заяв, лише підпис на документі. Під час підписання були присутні американські та британські союзники СРСР, а також Франція, яка була запрошена в Карлхорст як четверта держава-переможниця. Однак, на відміну від Радянського Союзу, ці країни не перебували у вирі небаченої досі в історії війни на знищення. Величезне значення в цьому вирішальному моменті належать Маршалу Радянського Союзу Жукову – представнику країни, яка після чотирьох військових років важкої оборони та боротьби

отримала перемогу (так фіксують кінозйомки). На травень 1945 р. європейська частина Радянського Союзу була спустошена, близько 27 млн осіб було вбито.

Для висвітлення подій німецько-радянської війни 1941 – 1945 років радянська історіографія ввела термін «Велика Вітчизняна війна», який використовується в пострадянських державах донині. Дослідники відводять значне місце доктрині національної оборони, яка заклала основу для військової перемоги, водночас не забуваючи про жертви як результат боротьби.

У німецькій історіографії використовують дефініцію «війна на знищення Радянського Союзу». Відповідно до неї А. Гітлер, керуючись «планом Барбаросса», наказав не лише підготувати «блискавичну» наступальну війну («Бліцкриг»), а й завоювати та знищити Радянський Союз. Винищення європейських євреїв розпочалося на окупованих територіях СРСР.

Момент капітуляції, безсумнівно, вагомий історичний момент. Не применшує його значення й той факт, що існували два акти капітуляції. У першому, датованому 7 травня 1945 р., начальник оперативного штабу Вермахту Йодль підписав беззастережну капітуляцію у штаб-квартирі західних союзних військ у Реймсі (Франція). Переможці домовилися, що фактичний командувач збройних сил, авіації та військово-морського флоту повинен підписати другий акт упродовж 24 годин у Берліні. Капітуляційний акт у Карлхорсті ознаменував кінцеву точку військового протистояння в Європі.

Підставою створення музею «Берлін-Карлхорст» є 22-га річниця від моменту підписання Акта про беззастережну капітуляцію нацистської Німеччини. Великі армійські казарми, де відбувалася церемонія капітуляції, ще й досі використовуються військовими після війни. Тут мешкав начальник Радянської військової адміністрації в Німеччині (1945 – 1949 рр.), потім голова Комісії радянського контролю (до 1953 р.), згодом в будівлі були розміщені різні військові штаби.

Після 1965 р., під час великого масштабного святкування 20-ї річниці закінчення Великої Вітчизняної війни, у Радянському Союзі скрізь почали з'являтися військові музеї та меморіали. Саме тоді у Карлхорсті був побудований «Музей беззастережної капітуляції фашистської Німеччини у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.». Будівництво музею активно підтримав Центральний музей Збройних Сил у Москві, співробітники якого передали чимало трофеїв воєнного періоду в Берлін. Музей «Карлхорст» офіційно відкрився в листопаді 1967 р. Дата відкриття зумовлена 50-ю річницею Жовтневої революції. Ядром новоствореного музею став «Зал Леніна», з якого починався екскурс будинком. Дивним з погляду сьогодення видається трактування перемоги СРСР з позиції марксистсько-ленінської концепції історії Радянського Союзу: перемога Червоної армії над фашизмом була логічним наслідком переваги соціалізму над капіталізмом.

Концепція для виставки «Дорога до перемоги» була запозичена в музеї Збройних Сил у Москві. Після короткого опису нацистської диктатури («фашизм») і коротких, недиференційованих описів німецьких злочинів на території Радянського Союзу («фашистські звірства») експозиція в деталях розкривала кожну велику військову

операцію Червоної армії на шляху до перемоги. Зокрема, досить помітний музейний простір був присвячений операції «Берлін», у якій висвітлювалося падіння Берліна. Усі тексти були написані російською мовою, лише деякі перекладені німецькою в 1980-х рр. Німецьку мову використовували, як правило, під час екскурсії. Індивідуальних екскурсій було досить мало. Фактично музей був доступний лише для вибраної групи зареєстрованих відвідувачів.

Виведення радянських військ із Німеччини в 1994 р. фактично спричинило закриття «музею капітуляції». Однак було ухвалено політичне рішення щодо збереження цього історичного місця, яке ґрунтувалося на законодавстві Німеччини та згоді інституційних членів із ФРН, Білорусі, Російської Федерації та України (переважно це були директори національних військових та історичних музеїв). Згідно із зобов'язаннями Федеративна Республіка Німеччини мала доступ до музею (а також до розташованих на німецькій землі могил радянських солдатів).

Експертна комісія впродовж майже чотирьох років обговорювала, в якому статусі буде далі функціонувати музей. Було ухвалено рішення, яке полягало в розробленні постійної експозиції на основі німецьких і російських текстів. Деякі збережені елементи недавнього музею капітуляції виокремилися в блок «Історія будинку». Нині пріоритетною є виставка «Німецька війна на знищення Радянського Союзу», у якій подано детальне планування, реалізація та наслідки нацистської політики знищення Радянського Союзу. Військовим операціям приділено значно менше уваги. Натомість експонатура виставки спрямована на висвітлення умов, в яких перебували солдати, що воювали з обох сторін. Також виокремлена в постійній експозиції тема військовополонених та тих, які вважалися зниклими безвісти.

Відкритий у травні 1995 р. музей, який нещодавно перейменований у музей «Берлін-Карлхорст», став вагомим складником у німецькому дискурсі пам'яті про німецько-радянську війну. Каталізатором створення музею стала суперечка про німецькі злочини в Радянському Союзі, зокрема участь у них Вермахту.

У квітні 2013 р. «Карлхорст» знову в історичному місці відкрив принципово нову постійну експозицію. А передувала цьому створена нова концепція, яка ґрунтувалася на тому, що експозиція має бути розміщена в приміщеннях й синтезувати окремі аспекти концепцій 1967 р. й 1995 р. Новий проект став продовженням музейних засад, імplementованих у «Карлхорсті»:

1. На першому поверсі будівлі музею розміщені лише історичні кімнати. Це робочий кабінет Маршала Жукова, котрий використовувала як робоче приміщення Радянська військова адміністрація в Німеччині. Також представлена діорама, створена в 1967 р., яка відображає штурм рейхстагу. У деяких місцях музею розміщені настінні конструкції (написи, спогади), залишені з моменту капітуляції. Крім того, зовнішній вигляд музею залишається таким, як і в 1967 р. На першому поверсі збережена архітектура, притаманна будівлі 1938 р.

2. Часові рамки виставки – період війни 1941 – 1945 р. Це для німецької сторони – проблемний підхід, оскільки зазначена сторінка історії, як правило, починається з перших днів Другої світової війни – з вересня 1939 р. Таким чином, перша квазі-вступна

частина виставки не охоплює період світової війни до червня 1941 р., а це важливий період, коли народжувалися німецькі плани війни на знищення Радянського Союзу. У першому розділі головна увага приділяється змінам на політичній карті Європи після договору Гітлера – Сталіна (пакт «Ріббентропа – Молотова»), без яких не можна зрозуміти ситуацію в червні 1941 р.

3. Постійна експозиція розділена на десять частин (залів). Кожен зал має свій власний дизайн й фокусується на одній із важливих проблем: додаткові підтеми подаються як відступи: перший – німецько – радянські відносини з 1914 до 1941 р. (лейтмотив: планується війна на знищення), другий – хід війни (лейтмотив: будні солдатів, фотографії війни), третій – радянські військовополонені, четвертий – німецька окупаційна політика, п'ятий – Радянський Союз у війні (лейтмотив: блокада Ленінграда), шостий – антигітлерівська коаліція, сьомий – німецькі військовополонені, восьмий – німецьке населення у війні на Сході, дев'ятий – перемога над Німеччиною, десятий – висновки й наслідки війни (лейтмотив: документація радянських поховань у Німеччині). У переходах від одного до іншого виставкового залу простежуються зміни від поняття «Велика Вітчизняна війна» до «війна на знищення».

4. Представлені фотографії сприймаються як окреме джерело. По всіх кімнатах на білому тлі розміщені фотокниги, в яких домінують чорно-білі світлини. Кожна фотографія має підпис, особу чи предмет у кадрі, а також дає змогу дізнатися коли, де і ким було створено експонат. У кімнаті № 2 вирізняється експозиційний вузол, який інтегрує німецьку та радянську пропаганду, а також представлені німецькі аматорські світлини. Таким чином, загальний контекст представлених фотографій пропагує певну проблему.

5. Біографічні відомості на виставці представлені так: з одного боку подаються короткі біографії, в яких у енциклопедичній формі розповідається про ключових політиків і воєначальників, котрі представлені на фотографіях або згадані в документах. З другого боку – висвітлюються долі окремих людей (відомих або невідомих), котрі стали жертвами або злочинцями. Ці так звані біографічні «моменти» є автономними текстами та експонатами виставки відповідного розділу (залу). Їхнє призначення – ілюстрація війни в персоніфікованій формі чи, іншими словами, війна в особистостях. Обидві форми біографічних відомостей виконані творчо, незалежно від інших конструктів експозиції. Короткі біографії зберігаються в ящиках, якими користуються лише в разі потреби. Біографічні відступи представлені аудіовізуально на екрані, запускаються натисканням кнопки. В обох випадках відвідувач вирішує: хоче він використовувати інформацію чи ні.

6. На початку кожної зали екскурсант легко виділяє ключову тему, яка допомагає звернути увагу на десять розділів постійної експозиції чи на десять знімків.

7. Здебільшого експозиція представлена для індивідуальних відвідувачів. Усі тексти виставки написані німецькою та російською мовами, резюме в кожному залі подано англійською. Крім того, використовуються аудіо-гіди, що містять переклад екскурсії кількома мовами, а в майбутньому буде використана українська та французька мови.

8. Новий дизайн застосовано до історичної події – капітуляції. Тут 8 і 9 травня 1945 р. представлені експонатами, що відбивають різні погляди – як країни-переможця, так і переможеної сторони. Крім того, презентуються ще й інші погляди країн та культур на подію.

Успіх музею «Берлін-Карлхорст» базується насамперед на тому, що всі зацікавлені сторони – Федеративна Республіка Німеччина, Росія, Білорусь, Україна – співпрацюють разом, починаючи з 1990-х рр. на засадах політичної згоди на рівні комітетів, бібліотек, обміну виставковими проектами, взаємних візитів. Справжній музей в Карлхорсті, безумовно, відповідає очікуванням різних відвідувачів із різних країн, оскільки це надзвичайно важливе історичне місце. Постійна експозиція – лише проміжний етап у безперервному процесі, який триватиме й далі.

УДК 355.48(430:47)«1944»(093):069.8

© Світлана ДАЦЕНКО

**РЕЛІКВІЇ, ЩО ПАХНУТЬ ПОРОХОМ:
ПЕРШІ ЕКСПОНАТИ, ЗІБРАНІ МУЗЕЙНОЮ ЕКСПЕДИЦІЄЮ У 1944 р.
(До 40-річчя створення Меморіального комплексу «Національний музей
історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»)**

Розглянуто фондову колекцію Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років». Акцентовано увагу на перших експонатах, зібраних уроки війни. Схарактеризовано їхній джерельно-інформативний потенціал.

Ключові слова: Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», фондова колекція, музейна експедиція, перші експонати.

В історії будь-якого народу є події, які за своїм значенням посідають особливе місце у формуванні історичної пам'яті суспільства. Саме до таких належать події Другої світової війни. Історія і пам'ять – близькі, тісно пов'язані між собою поняття. Для того, щоб не переривався зв'язок поколінь, слід постійно докладати зусиль до вивчення невідомих сторінок воєнної доби, встановлювати імена тих, хто загинув і не був похований або зник безвісти, фіксувати спогади учасників і свідків тих подій, поширювати історичні знання про війну серед молоді.

Збереженням і популяризацією пам'яті про війну впродовж сорока років займається Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», який нині є одним із провідних науково-дослідних, науково-методичних і культурно-освітніх центрів із воєнної історії України [3, 20]¹. За роки діяльності Меморіальний комплекс зібрав значну фондову колекцію, яка акумулює понад 300 тисяч музейних предметів і за своїм обсягом та значенням є найбільшою серед профільних музеїв. Її комплектування розпочалося в роки війни, коли ще точилися запеклі бої за визволення українських земель.

Метою наукової розвідки є дослідження частини фондового зібрання – унікальних предметів, які ставали музейними експонатами на полі бою. Студії в цій

¹ У 1974 р. відкритий як Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років. З 1981 р. – Меморіальний комплекс «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років». З 1996 р. – Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років».